

Кониський Олександр Якович

Життя та творчість

В українському літературному процесі другої половини XIX ст. активно працював Олександр Якович Кониський, письменник різнобічного обдаровання, яскраво вираженої громадянської позиції. Тогочасна критика висловлювала різні, часом зовсім протилежні думки про його твори. Так Б. Грінченко у своїй полеміці з М. Драгомановим вводив Кониського-белетриста майже в ранг класиків, ставив його поряд з І. Нечуєм-Левицьким та Панасом Мирним. З свого боку М. Драгоманов хоч і визнавав певні літературні заслуги Кониського, передусім його публіцистичні виступи в російській пресі, відмовляв йому в белетристичному таланті. Все це, звичайно, були крайнощі, немалою мірою зумовлені духом гострої полеміки. Не випадково ж з оцінкою Драгоманова щодо Кониського-белетриста не погодилася Леся Українка.

До визначення особливостей і міри таланту Кониського, а водночас і його місця в історії української літератури, зокрема прози, найоб'єктивніше підійшов І. Франко. Оглядаючи українську прозу 70—90-х років, виділяючи за силою таланту Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, І. Франко писав: "Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант без порівняння менший від обох попередніх, не глибокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників"

Конкретизуючи таку рису таланту Кониського, як ріжносторонність, І. Франко вказував, що письменник "в потребі умів бути і новелістом, і повістярем, і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей". Від себе додамо, що він був ще й перекладачем (переклав на українську мову майже всю прозу Шевченка, ряд творів російських і зарубіжних класиків — Крилова, Рилєєва, Лєрмонтова, Байрона, Шіллєра, Мюссе, Фреїліґрата), автором статей з питань права, економіки, педагогіки тощо.

"Се був чоловік,— говорить далі І. Франко,— немов створений для перехідної доби, для заповнення ріжних люк, "zur Bevolkerung der Wildnis", як каже Гейне". Що то були за люки, добре знає кожний, хто пильніше знайомився хоча б з історією української журналістики другої половини XIX ст., зі становищем, коли у виданні українських журналів — звісно, матеріально не забезпечених — дуже часто через брак коштів виникало загрозливе становище, ба й вакуум в редакційних портфелях. Не знаючи втоми, не вміючи скаржитись ні на відсутність часу, ні на завантаженість службовою роботою, Кониський, як правило, поперед інших з'являвся там, де треба було заповнювати отой вакуум.

Перечитуючи такі галицькі журнали, як "Правда" (початок і середина 70-х років, початок 90-х років), "Зоря" (середина 80-х років, перша половина 90-х років) та інші, не раз натрапимо на номери, складені наполовину, а то й більше з матеріалів Кониського.

Ось він ще не закінчив друкувати якийсь свій роман чи ширшу повість, а вже запускає в друк нову повість або серію оповзень, вихоплюється з публіцистичною чи літературно-критичною статтею, вмішує переклад якоїсь статті з російського журналу, подає вісті з Києва, Полтави або Чернігова, а на додаток підкидає ще й півдесятка чи десятків віршів. Усе це йде під різними псевдонімами й криптонімами — їх у Кониського налічується близько півтори сотні, — а інколи й зовсім без підпису.

Різносторонність Кониського, його виняткова працездатність — це особливості, що в царині літератури мають усе ж таки вторинне значення, вимірюються передусім фактором кількості. Якість — ось основна міра мистецького таланту. Якщо виходити з цього принципу, то Кониському не завжди вдавалося досягти бажаного — привести у повну гармонію кількість з якістю.

Чим це можна пояснити? Кониський — холерик, натура неспокійна й задирлива. Його всякчас тягне на громадську арену, у вихор полемічних боїв, де він наносить удари іншим і сам дістає їх. У нього, крім обтяжливих службових обов'язків, завжди є гора невідкладних справ, турбот, чимало прикростей, часом і таких, ім'я яким: "жандармские любезности". Йому бракує конче потрібних для творчої праці зосередженості і спокою. А до того ж доля наклала на його плечі ще й обов'язок організатора різних літературно-громадських і наукових справ. Кониський володіє "легким пером", пише швидко і відразу написане йде в друк. Всяке більш-менш тривале виношування матеріалу йому не властиве, та й оті порожні люки підганяють. І, звичайно, найістотніше: у своїй творчості Кониський подеколи не досягав успіху & зв'язку із суперечностями свого світогляду, а також тому, що не раз використовував белетристику з пропагандистською метою, для популяризації своїх "рятивних" ідей, що мали поліпшити гірке життя мужика, художності ж надавав не першорядного значення.

Олександр Якович Кониський народився 18 серпня 1836 р. на хуторі Переходівці Борзенського повіту Чернігівської губернії в зuboжілій дворянській родині. Початки грамоти він дістав від матері та діда — старосвітського священника; один рік відвідував дворянську повітову школу в Ніжині; потім як син неїмущих дворян був влаштований на прожиття в сирітський дім у Черні* гові та навчання в тамтешній гімназії, з якої на тринадцятому році був виключений за писання українських віршів. Повернувшись до Ніжина, Кониський продовжував учитися в дворянській повітській школі. Спроба здобути вищу освіту в Ніжинському ліцеї закінчилася для нього невдачею. На перешкоді стали матеріальні нестатки та хвороба очей.

У 1853—1854 рр., як засвідчує автобіографічна повість "Молодий вік Максима Одинця" (1900), Кониський здійснив подорож по Чернігівській та Полтавській губерніях, під час якої знайомився з життям і побутом різних суспільних верств — покріпачених селян, "вільних" козаків, старосвітських священників, чиновників, полупанків, великих земле— і душевласників-дворян, був свідком моторошних розправ панів-кріпосників над селянами, читав заборонені твори Шевченка та іншу підцензурну літературу. Вже в ті молоді роки Кониський ратував за свободу особистості від

політичного і економічного гніту самодержавного ладу, протестував проти кріпосного права, мріяв про визволення селян.

Відбувши в роки Кримської війни державну службу, Кониський переоголошує свій іспит на кандидата прав, поселився у Полтаві, де спочатку служив у суді, а після проголошення реформи 1861 р. став займатися адвокатською практикою, сподіваючись, що ця нова служба дасть йому більшу можливість вступатися за інтереси "визволених невольників" — селян.

У бурхливі 60-ті роки, ознаменовані небувалим суспільним піднесенням, Кониський на повну силу віддається громадській діяльності, яка, проте, не виходила за межі просвітительства. Він стає членом "Полтавської громади", разом з іншими "громадівцями" (Д. Пильчиковим, В. Лободою, В. Куликом та ін.) організовує у Полтаві кілька недільних та вечірніх шкіл, дві суботні школи для єврейських дітей, громадську бібліотеку, читає публічні лекції, пише підручники для початкової грамоти ("Українські прописи", 1862; "Арих-метика або щотниця", 1863), як член і кореспондент комітету Петербурзького товариства грамотності у своїх зверненнях і до цього комітету, і до урядових установ обстоює ідею української національної школи, "дійсну потребу початкового навчання тутешнього (українського).— М. О населення на туземній мові".

У ці ж роки розпочинає Кониський і свою літературну діяльність, пише вірші, короткі оповідання та кореспонденції, які друкує в "Черниговских губернских ведомостях", "Основах", "Черниговском листке", в галицьких виданнях — "Слові", "Галичанині". У початку цього письменника пробуджується також публіцистичний хист, бажання "гласити про обскурантизм". З початку 1860 р. він стає кореспондентом російського сатиричного журналу "Искра", на сторінках якого (зокрема в рубриці "Нам пишут") дошкульно висміює здирство та самодурство полтавських урядовців, їх пристрасть "тащить и не пушат", гасити все нове, що з'являється в суспільному житті

Відтак серед властителів Полтавської губернії та місцевого панства ім'я Кониського стає ненависним, на нього сиплються донеси, навіть звинувачення в тому, що він "їздить по селах та наущає народ різати панів". Про пережите він разом зі своїми приятелями пише гострий фейлетон, друкує його в кількох номерах галицького "Слова" за 1862 р., а в приватному листі до українського етнографа і фольклориста С. Носа розповідає про все це так: "О! що за капосне кодро оцих панів, дак і сказати не можна!". Викинули вони і зо мною штукерію... да вже ж і їх од шльопали у галицькому "Слові"! Крий боже, як одшльопали! І Герцен би так не одшльопавав!"

Незважаючи на те, що у діяльності "Полтавської громади", як засвідчує і сам Кониський, "не робилося нічого потайного, революційного", і діяльність ця, як досить влучно говорить в одному з жандармських донесень, "зводилася виключно до введення в Малоросії національних малоросійських звичаїв, мови та поширення самої грамотності", однак з наступом урядової реакції та назрівання польського повстання, коли самодержавний уряд взявся очищати тили від "беспокойных лиц", частина полтавських "громадівців" (В. Лобода, О. Стронін, І. Шиманов та ін.) була спроведжена в далеке заслання. Не минув заслання і Кониський. Його звинувачено "в стремлении к

распространению малороссийской пропаганды" і в січні 1863 р. без слідства і суду вислано у Вологду, а через рік — далі на північ — у Тотьму.

Слід віддати належне Кониському, який і в умовах заслання не припиняв літературної діяльності З властивою йому енергією він відновлює зв'язки з галицькими виданнями, продовжує друкувати свої вірші, оповідання та кореспонденції в "Слові", "Галичанині", "Вечерницях", "Меті", "Русалці", навіть здобуває ім'я в тогочасній, порівняно бідній на художні здобутки літературі Галичини.

У зв'язку з серйозним захворюванням, що могло призвести до повної втрати зору, Кониському в 1865 р. було дозволено виїхати до Воронежа, а потім і за кордон для лікування. Відвідавши Львів, а також побувавши в Німеччині (Дрезден, Лейпціг), Кониський повернувся на Україну, де під офіційним наглядом поліції якийсь час проживав у Єлисаветграді, Бобринці, а з кінця 1866 р.—у Катеринославі (майже шість літ), займаючись адвокатською та літературною працею. Більшість з того, що за ці роки Кониський написав та зібрав (наприклад, роман "Не даруй золотом, та не бий молотом", три віршовані поеми: "Семен Палій", "Козак Розум", "На заслання", близько 20 тисяч слів для українського словника, великий збірник прислів'їв), у 1871 р., під час чергового трусу, було забрано поліцією і назавжди втрачено. Тільки в 1872 р. з Кониського зняли поліцейний нагляд. Відтоді і до останніх днів — 12 грудня 1900 р. письменник жив у Києві.

Не був спокійним для Кониського і київський період життя. Хоча і в ці роки в діяльності письменника не було нічого революційного, він у сферах "охранителей" вважався людиною неблагонадійною, "ненавистным украино-филом". Не раз йому доводилося відбиватися від доносів відомих україно-жерів — професора Піхна (редактора реакційного "Киевлянина"), цензора Рафальського, зазнавати тероризування з боку шефа київських жандармів полковника Новицького, інколи роками жити під погрозою висилки в далекий

Туркестан. Особливо частим гостем у жандарма Новицького Кониському довелося бувати в 1885—1886 рр., коли галицькі москвофіли (Площанський, Марков, Наумович, Добрянський) зробили донос, ніби Кониський, буваючи в Галичині, веде пропаганду проти "православия и России", заважає їм, москвофілам, перетворити Галичину у "Львовскую губернию" та передати її під високу руку російського самодержця, займається ввозом в імперію заборонених видань тощо.

Зі своїми політичними ворогами Кониський не завжди добирав належних методів боротьби. Траплялось, що він шукав захисту у "сильных мира сего", навіть апелював до самого царя, заявляючи про свою політичну лояльність, а в полеміці з галицькими москвофілами, серед яких було немало платних агентів російського царизму, виходив за межі толерантності Тзд виступаючи проти "об'єдинительної" політики москвофілів, Кониський на писав брошуру "Етнографія слов'янщини", в якій об'єктом нападок зробив не російський царизм, а російський народ. Рішучу відсіч Кониському дав М. Драгоманов у статті "Науковий метод в етнографії".

Відсутністю повної згоди характеризувалися взаємини Кониського з "Київською

старою громадою". У 70-х роках він розійшовся з нею через політичний радикалізм її лівих елементів (М. Драгоманов, М. Ковалевський, Ф. Вовк та ін.). "Відрізаною скибою" продовжує він лишатися і тоді, коли в "Старій громаді" взяли верх помірковано ліберальні діячі. Якщо у своїй основній масі ці діячі, вступивши в добу гнітючої політичної реакції 80-х років, виявляли млявість у громадському житті, то Кониського не залишала потреба публічної діяльності активної літературно-громадської роботи.

По натурі своїй Кониський був людиною діяльною, сповненою різносторонніх намірів. Та в умовах, коли царизм жорстоко придушував розвиток української культури, літератури, а в 1876 р. видав варварський Емський указ про заборону українського друкованого слова, письменник не міг знайти повного застосування своїм силам на Наддніпрянській Україні. Щоправда, інколи він звертався до російських часописів ("Вестник Европы", "Русская мысль", "Страна", "Юридический вестник" та ін.), друкував там свої публіцистичні та літературно-критичні статті, переважній частині котрих, як відзначив М. Драгоманов, були властиві "тенденції демократичні і поступові". Не залишав Кониський і спроб розбити кам'яний мур царських заборон українського друкованого слова. До речі, одна з таких спроб закінчилася виходом у світ літературного альманаху "Луна" — першої книжки на Наддніпрянській Україні після Емського указу. Якщо виданий М. Старицьким у 1883 р. альманах "Рада" І. Франко порівняв з "першим весняним громом по довгих місяцях морозів, сльоти та занепаду", то виданий Кониським на два роки раніше альманах "Луна" (до речі, не без допомоги М. Старицького) можна назвати першим передвісником того "першого весняного грому".

А втім, подібні "весняні громи" були рідкісним явищем на тогочасному українському літературному небосхилі у зв'язку з такими дуже несприятливими обставинами Кониський з початку 80-х років головку свою діяльність переносить у Галичину, — цю, за його словами, "літературну Січ".

І соціально-політичне обличчя Кониського, і суть його літературно-громадської діяльності, передусім тієї, яку він проводив у Галичині, стануть більш зрозумілими, якщо врахуємо таке проникливе судження І. Франка про цього суперечливого, дуже несталого у своїх поглядах та діяннях письменника: "Його жива, палка вдача переймалася всякими ідеями, але не держалася їх довго. Він бував і в рядах радикалів, і в рядах їх противників".

На початку 80-х років Кониський справді зближується з галицькими радикалами, активно виступає на сторінках журналу "Світ" (1881—1882), де, як висловився І. Франко, "перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк, з одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко й інші, з другого боку".

Цей "радикальний дух" виразно дає про себе знати також у "Листах з Полтавщини", з якими протягом 1884 р. виступав Кониський на сторінках газети "Діло". Оперуючи фактами, спостереженими в гущі живого народного життя, особливо ж багатими статистичними даними, Кониський-публіцист відтворив дуже сумну картину

економічного становища пореформеного полтавського селянства, ствердив те основне положення, що селянство хоч і звільнилося від особистої кріпацької залежності, але потім в основній своїй масі потрапило в "інше, ще гірше, ще тяжче — економічне кріпацтво".

Коли журнал "Світ", який, за характеристикою І. Франка, був "першою пробою компромісу поступових і радикальних елементів усієї України — Русі", у 1882 р. припинив своє існування, впродовж наступних восьми років (власне, до часу утворення в Галичині радикальної партії) здійснювалися інші проби компромісів щодо загальноукраїнських видань.

Кониський був не тільки постійним учасником таких компромісових проб, а й дуже часто брав на себе роль ініціатора, посередника між сторонами (наддніпрянцями і галичанами), між партійними угрупованнями (народовцями і радикалами), більш ніж інші його сучасники вірив у можливість створення такого загальноукраїнського друкованого органу, в якому і "праві" й "ліві" діяли б спільно, виявляли б згоду і взаєморозуміння.

Природно, що заходи такого характеру не могли бути ані тривкими, ані тривалими. Характеристика літературно-громадської і наукової діяльності Кониського була б неповною, якби ми не згадали, що ще на початку 70-х років Кониський і колишній кириломефодіївець Д. П. Пильчиков роздобули в полтавській поміщиці Є. Милорадович значний фонд, який, поповнившись внесками інших людей (М. Жученка, О. Кониського, Д. Пильчикова, С. Качали), став підставою для заснування 1873 р. у Львові Товариства імені Шевченка, завданням якого було "спомогати розвою руської (малоруської) словесності", в той час придушеної указом царського міністра Валуєва.

Оглядаючи в 1889 р. п'ятнадцятилітню діяльність Товариства імені Шевченка, яке знаходилося в руках галицьких народовців (С. Качали, Ом. і Ол. Огоновських, Ю. Романчука та ін.), Кониський прийшов до невтішних висновків, констатуючи, що воно "не сповняло свого призначення", "обмежувалося удержуванням власної друкарні", в основному займалося комерційними справами. Отож Кониський як один з фундаторів став рішуче вимагати його реформи, висловив думку, щоб це Товариство перетворити в наукове, яке б "стало засновником майбутньої українсько-руської академії наук".

Наукова діяльність Кониського — передусім його праця по створенню біографії Т. Г. Шевченка, бо цією біографією Кониський забезпечив собі тривке місце в дожовтневому шевченкознавстві, в історії дослідження життя великого українського поета.

Цій праці Кониський присвятив, останні десять років свого життя. Він провів величезну роботу по збиранню необхідного матеріалу, відтак відвідав Звенигородщину, інші шевченківські місця на Україні, зв'язався з багатьма людьми, що знали Шевченка, роздобув чимало рукописів поета, його листи, спогади про нього, урядові документи тощо. На матеріалі, значна частина якого вперше вводилася в науковий обіг, як і на матеріалі зібраному попередніми біографами, Кониський впродовж 1892—1897 рр. написав і надрукував — переважно в "Записках Наукового товариства імені Шевченка" та "Зорі" — понад двадцять нарисів і розвідок, в яких висвітлювалися різні періоди

життя поета . На основі цих нарисів та розвідок, які ще не раз доопрацьовувалися, в ряді моментів поповнювалися новими фактами, Кониський склав ґрунтовну біографію Шевченка, що вийшла двома мовами — українською в двох томах (Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. Написав Олександр Кониський.— Львів, 1898.— Т. 1; Львів, 1901.— Т. 2) і російською в одному томі (Конисский А. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко, критико-биографическая хроника.— Одесса, 1898).

Тогочасна українська і російська критика прихильно зустріла книжку Кониського про Шевченка. Віддавав належне біографії і І. Франко, назвавши її "найдокладнішою з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря". "Книжка Кониського,— підкреслював І. Франко,— то не холодне оповідання, то гаряче возвеличення Шевченка, якого Кониський уважав найвищим цвітом, правдивим генієм і пророком українського народу" .

Сам Кониський не мав ілюзії щодо власного місця в історії літератури, усвідомлював, що це місце буде порівняно скромним. Можливо, саме тому він з особливим пафосом обстоював думку, що в письменстві мають вагу не одні лише генії та таланти першої лави, а й таланти середні Заслугу останніх він бачив у тому, що вони розносять думки й ідеї геніїв та великих талантів, орють і ралють духовну ниву, готують ґрунт під посів нових ідей і для зросту нового світоча. "Коли б люди чекали на самих лишень геніїв та поводитарів,— зауважував Кониський,— то й вимовити не можна, яку велику страту понесла б і наука, і письменство, і взагалі уся освіта й культура; поступ, коли б не зупинився, то певно б ішов воловою ходою" .

З першими прозовими творами Кониський виступив на початку 60-х років, майже на десять років раніше, ніж І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний. У деяких істориків літератури склалася думка, що ранній Кониський писав оповідання й нариси в асоціальному, суто етнографічно-побутовому плані, поповнював своїми творами такі популярні види "основ'янської" прози, як "Людська пам'ять про старовину" та "З народних уст". Звісно, в молодого Кониського є і присвячений "старовині", навіть густо виповнений архівними джерелами нарис "Сапфарієва рудка", написане за зразком "з народних уст" оповідання "Купований батько", в основі якого лежить фольклорного походження "кумедна притча" про батькопродавця, що трактується в морально-дидактичному плані.

Та є в раннього Кониського і такі твори, які мають яскравий антикріпосницький характер, і своїм змістом, і своїми художньо-стильовими особливостями йдуть у фарватері реалістичної, гостро соціальної прози Марка Вовчка. Це передусім написані російською мовою нарис "Беглые" та оповідання "П'яница".

У нарисі "Беглые" розповідається сумна історія життя дівчини-кріпачки Пріськи, яка втекла від розпусного пана в південні степи, там покохала "беглого" Савку, разом з ним хотіла викупитися на волю, але втратила й те, що мала,— чоловіка, дітей, була засуджена "к заключению в монастырь" і з великого горя вмерла.

Трагічно закінчується й оповідання "П'яница", героєм якого є кріпак-росіянин Ванюха. Підданий російської поміщиці-Д-скнари, "ставившей золото выше всего в мире и

називавшей крестьян своих не иначе, как скотами", Ванюха — душевна, здібна людина, хороший тесля — разом з сотнею інших кріпацьких родин був проданий "на вывод" українському поміщикові Необачному. В нового кріпосника тяжко страждає Ванюха в неволі, сумує за померлою жінкою й дітьми, за рідним краєм, мріє тільки про одне: "Эх, кабы воля! Полетел бы я на сторонушку родную!.. Хоть бы посмотреть на избушку, в которой родился, да умереть на родной земле..." Не маючи змоги видобутися на "милую волю", Ванюха спивається і замерзає в степу. "По медицинскому освидетельствованию оказалось, что Ванюха умер от водки..." — такою іронічною фразою закінчується це сумне оповідання, весь об'єктивний зміст якого доводить, що справжньою причиною смерті Ванюхи була кріпосна неволя.

Кріпосництво зумовило трагедію і в родині безіменного оповідача з твору "Панська воля" (у цензурованих виданнях — "Старці"). Головний герой оповідання — син кріпака одружився з вільною козачкою Ганнусею, сплатив викуп, але став жертвою обману, замість "вольної" одержав фальшивий папір, лишився в панській кабалі, втратив дружину, синів, повністю розорився, став бездомним жебраком.

Це реалістичне, сповнене глибокого співчуття до жертв панської сваволі оповідання має ряд таких сюжетних ситуацій, які при всій своїй оригінальності все ж нагадують відповідні епізоди в антикріпосницьких оповіданнях Марка Вовчка "Викуп" і "Козачка". В плані вирішення спільної теми оповідання "Старці" Кониського можна також порівняти з відомим оповіданням "Старці" Д. Мордовця.

Варта уваги цензурна історія цього твору. Під первісною назвою "Панська воля" Кониський 1900 р. включав це оповідання до збірки своїх творів (том 3), але цензурного дозволу на нього не одержав. Мотиви заборони зводилися до того, що цей твір — "воскрешая в памяти народной мрачные картины отношений панов к закрепощенным крестьянам, тем самым не представляет здоровой нравственной пищи для народа".

Серед творів, у яких Кониський викривав і засуджував кріпацтво, до див, що цей суспільний лад є антигуманном, таким, що позбавляє людину її природних прав, особливий інтерес становить етюд "Протестант" (у першодруку: "Дмитро Книш").

У центрі уваги образ волелюбного селянина-кріпака Дмитра Книша. З дитинства і до самої смерті він прагнув бути вільним, мав у душі огиду до підневільної праці. Незважаючи на катування, Дмитро вперто стоїть на своєму, відмовляється робити на пана, залишається протестантом. Показово, що він виявляє глибоке невдоволення реформою 1861 р.: "Що мені з сієї волі, коли їсти нічого", коли "і землі мало, і земля погана, самий пісок, і оброк на землю великий". Сам же Кониський не скупився на дифірамби проголошеній "волі" (вірш "В пам'ять дня 19 лютого 1861 р."), а в даному разі не вчинив насилля над героєм, не нав'язав йому колишнього свого погляду, підкорився суворій правді життя.

Кращі твори раннього Кониського близькі до творів Марка Вовчка тематикою, антикріпосницьким спрямуванням, певною спорідненістю стилістичних прийомів. Як і Марко Вовчок, Кониський виявляє себе майстром короткого епічного жанру, часто вдається до використання оповідної манери викладу, надає можливість самим героям

— представникам народної маси — висловитися про своє гірке життя, систему образів і лексику щедро черпає з ресурсів усно-розмовної народної мови, фольклорних джерел.

Водночас не можна не помітити і оригінальності Кониського, своєрідності його стильової манери. На відміну від Марка Вовчка, яка у своїх ранніх оповіданнях немовби зливається з оповідачем, перевтілюється в нього, безпосередньо не втручається у розповідь, Кониський — натура іншого складу, енергійна, збуджена, запальна — активно виявляє своє авторське "я": то від свого імені веде розповідь ("П'яниця", "Протестант"), то виступає співбесідником героя-оповідача, то "коментатором" того, що розповідають ці герої-оповідачі ("Беглые", "Старці").

Цей нахил до виявлення авторського "я", до потреби не просто малювати явища життя і характери людей, а й давати їм власну оцінку, виповнювати об'єктивне живописання авторськими зауваженнями, ліричними відступами зближує Кониського з такими його літературними сучасниками, як М. Помяловський, М. Успенський, Ф. Решетников, О. Левітов, А. Свидницький та ін.

Дещо інший характер має нарисове оповідання "Неважное мертвое тело". В ньому діють соціальні типи нової доби, спритні "лицарі копійки", що вміють "собирать там, идеже не расточали". Такими постають морально розбещений поміщик Транкевич, який, будучи земським справником, "научился гнуть такие крючки, над которыми задумывались И губернские бюрократы", та його приятель — повітовий лікар Затушинський. їх правило — "уметь пользоваться случаями". Це нарисове оповідання, в якому вже чуються подуди нової доби, розкриваються деякі істотні риси "героїв" первісного капіталістичного нагромадження, і за своєю новаторською темою, і за своєю гостросюжетною, "вигадливою" побудовою, зумовленою "вигадливістю" самих дійових осіб, близько стоїть до написаних у середині 60-х років нарисів і нарисових оповідань А. Свидницького, зокрема таких, як "Железный сундук", "Попался впросак" та ін. Все ж реалізові цього нарисового оповідання шкодить розв'язка за принципом: "всегда наказан был порок".

У раннього Кониського є також твори, присвячені відображенню життя української інтелігенції: оповідання "Пропащі люди" та "Перед світом". Перший твір, з відчутним елементом автобіографізму, залишився незакінченим. Спробу дати образи "людей нового часу" робить Кониський у другому творі. Головними персонажами тут є дочка дрібномаєткового панка Климовського Маруся та син селянина-чумака лікар Опанас Світайло. Перейнявшись ідеями просвітительства, характерними для значної частини української інтелігенції 60-х років, вони виявляють бажання працювати на користь народу, відкривають школу для селянських дітей, навчають їх грамоти. В цілому оповідання "Перед світом" Кониському не вдалося. Ще Ом. Огоновський відніс його до тих творів письменника, які "не можуть зватись вдовольняючими", слушно вказав на наявність у ньому "неімовірних ситуацій".

Пробує свої сили Кониський і у великій прозі. В кінці 60-х років був написаний роман "Не даруй золотом, та не бий молотом", який 1371 р. під час чергового обшуку забрала поліція і він безслідно зник. У 1873 р. письменник розпочав працю над

повістю-хронікою "Семен Жук і його родичі", дві частини її з'явилися 1875 р. в народовському журналі "Правда". Перша редакція третьої частини повісті 1876 р. загинула на прикордонній станції Волочиськ під час обшуку особи, що переправляла рукопис у Галичину. Пізніше на прохання І. Белея, який збирався видати всі три частини твору, Кониський написав третю частину вдруге (1884), Проте вона не була надрукована, оскільки Белей знайшов її не у всьому задовільною, в чому переконав і самого автора .

Свого часу І. Франко з-поміж інших творів, які в 70-х роках друкувалися на сторінках народовської "Правди", виділив повість-хроніку Кониського "Семен Жук і його родичі", назвав її "найзамітнішою", хоч і "недокінченою пробою представити інтелігента-українофіла як тип "нового чоловіка" .

У названому творі виразно контрастують два образи: з одного боку, Антон Джур — "космополіт", що нехтує інтересами народу, має девіз "*ubi bene, ibi patria* ", на перше місце ставить власну матеріальну користь, міняє професію лікаря на чиновника фінансів, зрештою стає "слугою банкірів", а з другого — Семен Жук — мирний ходак "у народ", що має вищу юридичну освіту, але не бажає служити за професією, шукає "опори в селі та в землі", веде власне поміщицьке господарство і водночас намагається зарадити злиденній долі мужика легальними реформами і дрібними удосконаленнями.

В образі Антона Джура письменникові вдалося узагальнити характерні риси буржуазного інтелігента, людини "віку грошей, віку егоїзму". Щоправда, не всі етапи біографії цього героя виписані з однаковою реалістичною силою.

Створюючи образ Джура, Кониський не уник спрощення, тенденційності в його характеристиці, хоч об'єктивно реалістичний спосіб малювання тут переважаючий. Іноді письменникові вдається піднятися до тієї високої безсторонності, коли об'єктивна правда життя висловлюється устами персонажа не позитивного, а негативного. "Справді ти мені нагадуєш Манілова",— каже Джур Жукові, коли той, викладаючи програму дій, висловлював думку, що бідним селянам треба шукати порятунку у секретах агрономії, в гуртовому користуванні сільськогосподарськими машинами.

Хоч образів Джура й бракує завершеності, художньої повнокровності, він все ж був новим в українській літературі, по суті відкривав пізніше створену в ній галерею образів буржуазних інтелігентів.

Програмним образом повісті-хроніки Кониського є Семен Жук. Коли він заявляє, що не буде одягати "народного вбрання", що віддасть перевагу не слову, а "практичному ділу", то в цьому виразно чується відгомін полеміки Жука зі своїм літературним попередником Радюком (повість І, Нечуя-Левицького "Хмари"), який, щоб зблизитися з народом, одягав свитку, бажаючи цією свиткою дати "значок про свої ідеї", а проти "хмар" протестував головно словом, патетичними тирадами.

У висловлюваннях Жука простежується полеміка і з тими людьми 60-х років, які, прикриваючись легальними формами громадської діяльності, вели в народі політичну пропаганду.

Не приймаючи революційних методів боротьби за перетворення суспільства, Жук

проповідує поступове, мирне вдосконалення життя, власну діяльність обмежує рамками легальності і філантропії, прагне визволити селян з "економічної неволі" за допомогою позичкової каси, "дешевого кредиту", влаштування громадської кузні, крамнички, "дітського приюту" тощо.

Помітне місце в творчому доробку Кониського займає соціальна повість "Юрій Горовенко", яка окремим виданням з'явилася 1885 р. у Львові, була підписана псевдонімом Красюченко і мала підзаголовок "Хроніка з смутного часу".

Твір цей справді має виразні ознаки хроніки. В його сюжет вкраплено згадки про історичні події, що відбувалися в добу розгнужаної реакції 80-х років, названої письменником "смутним часом". Так, на сторінках повісті згадано про вибух у Зимовому палаці, влаштований 1880 р. Халтуріним з метою вбивства Олександра II, про невдалий замах Молодецького на міністра внутрішніх справ Лорис-Меликова і спробу Гартмана підірвати царський поїзд, про політичні процеси над народовольцями-терористами тощо.

Конкретно-історичними реаліями густо насичена також характеристика 40—60-х років, що розкриває минуле головного героя твору Юрія Горовенка. Миколаївська реакція, справа Петрашевського, завірюха з-за Кирило-Мефодіївського братства, Кримська війна і падіння Севастополя, вихід Кулішевої "Хати", Шевченкового "Кобзаря", виникнення недільних шкіл, польське повстання 1863 р., урядова реакція 60-х років, каракозовщина — ось далеко не повний перелік тих подій, що характеризують суспільні умови, в яких син збіднілого поміщика-невдахи, типовий різночинець Юрій Горовенко виходив на дорогу життя, вчився в повітовому училищі, кадетському корпусі та університеті.

Орієнтація Кониського на конкретні суспільні події, на певні історичні особи найбільш відчутна, коли він показує перебування Горовенка в кадетському корпусі в Отаві, малює образ учителя історії Дмитра Павловича Пучки, який мав значний вплив на Горовенка, розвинув його здібності, критичний погляд на життя, давав йому читати книги Вольтера, Руссо, Бюхнера, Фейербаха, Белінського, Міцкевича, Пушкіна, Шевченка, виховав з нього "націонал-народолюбця".

Прямі вказівки на те, що Пучка був товаришем по університету Куліша, Білозерського, Навроцького, Опанаса Марковича, добрим знайомим Костомарова й Шевченка, довгі роки викладав історію в кадетському корпусі в Отаві, гуртував навколо молодь, спрямовував її сили на культурно-освітню роботу, не лишають будь-якого сумніву в тому, що це Дмитро Павлович Пильчиков — колишній член Кирило-Мефодіївського братства, довголітній викладач історії в Полтавському кадетському корпусі, активний учасник культурно-просвітнього руху 60-х років.

Посилена увага охоронців самодержавства до твору "Юрій Горовенко" була викликана тим, що в ній вони бачили "преступную противоправительственную тенденцию". Підставою для такого висновку став виведений у повісті головний герой, його життєвий шлях, соціально-політична еволюція. Горовенко, як він постає в початкових главах повісті, був людиною справді "благодіющею", мирним

українофілом-культурником. До небезпечних він потрапив тому, що захищав юного гімназиста Шпаченка, безпідставно звинуваченого педагогами-охоронниками в поширенні "крамоли".

Супроводжуваний знущанням над правами людини поліцейний трус, увільнення від служби, смерть матері, яка не пережила синового горя, позбавлення права давати приватні уроки, а потім висилка в провінційний Глухів під нагляд поліції — таких ударів долі зазнає Горовенко.

Пануюча в суспільстві неправда, дикий терор і важке особисте горе роблять у свідомості Горовенка справжній переворот. Уже на похоронах матері він відчув, "що прежній Горовенко, котрий проводив боротьбу проти зла освітою й шляхом мирного розвою, сей Горовенко в ньому вмер. Замість його виріс новий Горовенко, з ненавистю, з жадобою помсти, з жадобою крові". "Я тепер соціаліст!.. З цього часу я... я самий гарячий проводар соціалізму й революції", — каже "новий" Горовенко, про якого далі дізнаємося, що він налагоджує зв'язки з Виконавчим комітетом революційно-народницької терористичної партії "Народна воля", одержує звітні листи, чекає "приказів".

Інша справа, що в трактуванні Кониського народовольство Горовенка тільки декларується. В жодних революційних акціях цей герой себе не виявляє, взятої присяги мстити ворогам не виконує. Вся його "революційність" полягає тільки в тому, що він чекає завдань Виконавчого комітету. Коли ж надходить одне з таких доручень — "писати статті задля "Народної волі", то читач так і не може дізнатися, чи виконав його Горовенко. Тим часом стає відомо, що цей "бунтар" апелює до міністра внутрішніх справ Лорис-Меликова, просячи зняти з нього поліцейний нагляд. Із сторінок повісті Горовенко постає безвольною, слабкою людиною, яку засмоктує багно міщанства і яка зрештою на ґрунті ревнощів кінчає життя самогубством.

Шлях, обраний Горовенком, не був для Кониського суспільним ідеалом, і не тільки тому, що письменник не поділяв форм і методів революційної діяльності народовольців-терористів, а й тому, що він у принципі не приймав будь-яких форм революційної боротьби. Горовенко, який під впливом урядового самовладдя залишив мирну культурно-освітню діяльність і зв'язався з Виконавчим комітетом, був для Кониського людиною пропащою. Ця авторська думка знаходить особливо яскравий вияв у підсумкових роздумах адепта мирного українофільства інженера Копача, який у фіналі повісті каже про Горовенка: "Погиб чоловік... Нізащо погиб! Погиб за свої чесні й чисті прямування. В іншому місці, при інших обставинах не те б з його вийшло. Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з добрим серцем. Ех! не полюдськи в нас діється! Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... свої знання, свою працю ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині за границею, або поховати де на мочарах, або на оцих глу-півських пустинях. Ой, темне, темне царство!.. Кругом неправда й неволя; народ замучений мовчить".

І. Франко мав цілковиту рацію, сказавши, що автор "Юрія Горовенка" "вважає революційну роботу нещастям, подвійним нещастям для України, але zarazом

нещастям, що мусило вирости з дикої самоволі російської адміністрації" . Водночас критик бачив у цій повісті і "деякі гарні уступи". До них можна сміливо віднести сцени й епізоди, що малюють юнацькі роки Горовенка, пережитий ним поліцейний трус; вдалися письменникові й сатиричні образи охоронників та переляканих реакцією глупівців; безсумнівним творчим успіхом автора є образ-характер Галкіна — колишнього учасника польського повстання 1863 р. та ін.

17 Франко /. Молода Україна.— С 41—42.

Щодо критики Кониським "темного царства", реакційних заходів уряду, то вона при всій своїй радикальності є половинчатою. Водночас з тенденцією зверхньою, "противоправительственною" повість "Юрій Горовенко" має ще й тенденцію внутрішню, глибинну — усовістити і надоумити уряд та його охоронців, переконати їх у тому, що вони, вдаючись до утисків, переслідувань, арештів і страт, творять "велике зло". Мовляв, коли б цього не було, то не було б і соціально-революційного руху, то мирний українофіл-культурник Горовенко не йшов би в "анархісти", а займався б культурно-освітньою роботою, самовдосконаленням, моральним вихованням ближніх, писав книги на історичні теми, одно слово, тихо і мирно впроваджував у життя програму мирного українофільства.

Кониський вважав українофільство, просвітянство панацеєю від усіх лих, єдино можливим способом вилікувати болячки в суспільному і народному житті

Відтоді, як у Кониського на станції Волочиськ (8—9 липня 1885 рО були відібрані п'ять примірників "Юрія Горовенка" та інша заборонена в імперії література, він впродовж кількох років перебував у стані тривожної невідомості, жив, за власними словами, "заячим життям", чекаючи найгіршого. "Заслання,— писав він 5 лютого 1886 р.,— не минуть мені, до сієї думки я вже привик,.. От тільки страшно — як поведуть етапом. Се пекельні муки! З моральними муками я справлюся, а за фізичні — хто його зна" .

Хоч свого часу в Кониського і вихопився вірш, що починався доволі сміливими рядками:

Я не боюсь тюрми, ні ката, Вони для мене не страшні,—

але тепер ці слова мало гармоніювали з настроями їхнього автора. Кониський шукав захисту у "сильных мира сего", зокрема у генерал-губернатора Дрен-гельна,— і хоч цей сказав: "Не очень тревожьтесь",— жандармський полковник Новицький не залишав у спокої "ненавистного украинофила", вчиняв йому нові допити і вимагав нових "об'яснень".

Втім, Кониський і в наступні роки не сходив з позицій мирного українофільства, ліберального народництва і з цих позицій написав не один твір.

Ідеями "громадівства", "міщанського соціалізму", такими характерними для ліберального народництва, перейняте оповідання Кониського "Стель* махи" (в першодруку: "Брати Чепіги").

Твір починається соціальною драмою, а закінчується прекрасною байкою. Головний герой Іван Чепіга — в минулому злодій, людина, якій довелося зазнати багато

горя,— під старість не нахвалиться змінами, що сталися в житті його родини. Він каже: "Гріх нарікати: з того часу, як покинули злодійство — життя наше поліпшало; розжились і на пасіку, я пасічникую; діти з небожатами коло землі, а зимою стельмашать..,"

Як зуміла ця родина позбутися злиднів, придбати землю, досягти заможності? Виявляється, вирішальними у цих перемінах стали "десять рублів", що їх "з легкої руки й щирого серця" дав сільський піп Іванові Чепізі. Окрім того, цьому щасливцеві "упала з неба нова ласка" — якимось їхав хутором молодий панок (звичайно ліберальний народник!) і дав пораду, як треба правильно господарювати, щоб жити в щасті й достатку. Згідно з рецептами панка — пропагандиста "міщансько-соціалістичних ідей" — Чепіженки почали вести "гуртове" господарство — і стало їм "навіки добре", "і скотинки побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили..." Перестали Чепіженки й горілку пити, й сваритися та лаятися, почали їх люди шанувати та незлобиво дражнити "гуртовиками".

Як автор оповідання "Стельмахи" Кониський нічим істотно не відрізнявся від тих "друзів народу", які, закриваючи очі на класовий антагонізм тогочасного суспільного життя, у всі сурми сурмили про потребу заведення на селі "гуртових господарств", "артілей", "спілок" тощо.

Наполегливо пропаговані Кониським ліберально-народницькі й українофільські ідеї знайшли своєрідний синтез в його романі-хроніці "Грішники". У початкових розділах письменник малює безвідрадні картини економічного занепаду, в якому опинилося село Варварівка. Не дочекавшись "слухного часу", безземельні варварівці існують з того, що орендують землю в поміщиці Пашенківни, але збирають злидений урожай, з року в рік не мають чим сплачувати оренду, вкрай зубожіють. Та катастрофи, з волі автора, не відбувається, оскільки у варварівців є "праведна душа" Артем Пригара — поміщик-ліберал і "свідомий син України", власне — українофільствующий "друг народу", який хоче працювати "по спроможності, де можна і як можна на користь рідному краю і народові". Він переймається горем нужденних варварівців, відстрочує їх борги, ставить собі за мету допомогти цим злидарям "вийти на ліпшу стежку побуту економічного". Знайшовши, що віддача варварівцям власних півтори тисячі десятин не є найкращим варіантом, Пригара виїздить до Петербурга, щоб зустрітися з своєю хрещеницею Антоніною Пашенківною і вмовити її за доступну ціну продати варварівцям триста десятин землі. Хоч Пашенківна людина егоїстична, позбавлена любові до рідного краю, будь-якого інтересу до тих, чиєю працею вона живе, Пригарі порівняно легко вдається витягти свою хрещеницю з "атмосфери егоїзму", розворушити в ній "патріотично-демократичні почуття", прищепити їй "український народно-національний ідеал", свідомість того, що настав час всім українським панам — цим "великим грішникам перед рідним краєм, перед рідним народом" — покаятися, визнати "свої національно-народні гріхи" і спокутувати їх. Отож Пашенківна під впливом Пригари дуже швидко перевиховується і дарує триста десятин землі зовсім не відомим їй варварівцям.

Так легко розв'язавши "земельне питання", як і всі інші конфлікти, автор закінчує роман ідилією: через три роки злиденна Варварівка змінилася до невпізнання, має святковий вигляд: варварівці вже не скніють у голоді й холоді, а живуть по-людськи, гуртом орють, сіють, жнуть і молотять.

Перед нами напрочуд виразна картинка "міщанського соціалізму", по-маніловськи сконструйованого устрою, де і вовки залишаються ситими і вівці цілими.

Кониський не розумів корінних причин народного горя в буржуазно-поміщицькому суспільстві і не приймав революційних способів перетворення цього несправедливого соціального ладу, був типовим ліберальним народником. Як письменникові йому дуже шкодило й те, що він спрощено уявляв завдання художньої літератури, власне, художності надавав другорядного значення, висуваючи на передній план пропаганду ідей.

Лише тоді, коли письменник виходив не з наперед заданої тези, а із спостережених у житті явищ і фактів, осмислював їх як тверезий художник, з-під його пера з'являлися твори, позначені реалізмом, демократичними тенденціями. Можна цілком погодитися з І. Франком, який з великого творчого доробку Кониського-прозаїка на перше місце ставив оповідання "з українського народного життя", вважав їх "артистично найціннішими", такими, що були "все-таки вищі від більшої часті того, що продукувалося у нас у Галичині" ,

Відображенню народного життя Кониський присвятив кілька десятків оповідань, які своїми темами помітно розширили рамки української прози 60— 90-х років. У них розкриваються різючі картини селянських злиднів ("Чи злочинець, чи недужий"), важка доля жінки-трудівниці ("Наймичка", "Хоча б була постаті дожала!", "За плахту"). Ці твори відзначаються соціально-критичним спрямуванням, гуманним ставленням до "маленьких людей", доля яких часто закінчується трагічно: на п'ятнадцять років каторги засуджено селянина Шелеста, що заподіяв смерть рідній дитині, не бажаючи, аби вона так тяжко страждала, як страждав він сам — останній злидень, невинуватий боржник ("Чи злочинець, чи недужий"); смертю закінчується мученицьке життя безробітної Стехи, яка нічим не могла зарадити опухлим з голоду чоловікові-каліці та маленькому синові ("Наймичка"); бідна німа Настя продає своє єдине добро — телицю, щоб поховати чоловіка, а потім в розпачі топиться в колодязі ("Хоча б була постаті дожала!"). Перше з названих оповідань дістало позитивну оцінку І. Нечуя-Левицького, який писав авторові: "От і я недавно прочитав Вашу повістку "Чи недужий...", і вона мені дуже сподобалась. Ваш талант вже зовсім розвився. Оповідання чудове, щодо стилю — дуже гладеньке і читається з великим смаком" .

У дусі вимог критичного реалізму написане оповідання "Козарський ланок", де показано ряд типових явищ з життя пореформеного села, розкрито два його соціально протилежні полюси, представлені, з одного боку, образом зажерливого попа й полщійного донощика Гречаного, а з другого — образом селянина-протестанта Олешка. Не примиренням ворогуючих сторін, а картиною стихійної помсти закінчується цей твір: селянин Олешко, землю якого загарбав піп-жмикрут, спалює

його дворище.

Під назвою "Спокуслива нива" це оповідання 1900 р. передруковано в третьому томі зібрання творів Кониського. До речі, цензура у висновку про цей твір зазначала, що автор "в весьма непривлекательных красках выставил сельское начальство", а також "местного священника, прибегающего из корыстных целей ко всякой неправде и даже клевете". Хоч оповідання, зрештою, й пройшло цензурні рогатки, але в ньому було знято соціально гострі епізоди та фінальну сцену пожежі.

Не була чужою Кониському й здорова традиція критичного реалізму відображати "темні сторони" народного життя, риси відсталості в свідомості й побуті селянства. В його нарисовому оповіданні "Завертка" правдиво показано темноту і забобонність селян, їх безсилля перед стихійними силами природи, намагання приборкати ці сили різними заговорами, молитвами і чаклунством. Проти тих наївних романтиків, які в житті пореформеного села ладні були шукати ідилію, рафіновану моральність, спрямоване одне з кращих оповідань Кониського "Народна педагогія". У центрі уваги тут — селянські діти. В тому, як вони бавляться, які влаштовують ігри, чітко проявляється дійсність, що оточує дітей, той "оригінал", що стає для них об'єктом ігрового "передражнювання". А "передражнюють" вони відворотні явища. Майстерною рукою відтворено сцену цілого дитячого "спектаклю", в якому "суддя" судить пійманого на порубці лісу "зłodія", віддає його спочатку "до двору", а потім для хльости "становому". З багатого підтексту оповідання виразно видно, що причиною безраднісного, антипедагогічного побуту селянських дітей була сумна соціальна дійсність.

Об'єктом критичного зображення для Кониського часто служили явища й типи, породжені капіталізмом. Як непереможна в буржуазному суспільстві влада грошей підкоряє собі людей, калічить їх морально, розвиває потворну пристрасть до наживи, збагачення, показано в оповіданнях "Бабуся Хари-тина", "У тісної баби", "Баба Явдоха".

Глибше ця тема розроблена Кониським в оповіданні "Наввипередки". Залізна руда, видобуток якої має принести мільйони,— таким є той головний об'єкт, до якого "наввипередки" кидаються українські буржуйчики. Банковий "туз" Вакуленко-Трегубенко, урядовець і землевласник Ворона, гірничий інженер Летючий ведуть між собою запеклу конкурентну боротьбу, разом з іноплеменною буржуазією організовують акціонерні товариства, будують заводи, мріють про "свій Кривий Ріг".

Тут уже в образі інтелігентів постають не ідеалізовані автором "друзі народу" з середовища заможних суспільних верств (як це було в "Семені Жуку...", "Грішниках", "Стельмахах" та ін.), а п'явки народні, хижі набувачі багатства, капіталісти. Як про оповідання "Наввипередки", так і про оповідання "Козарський ланок" дореволюційний критик висловлював слушну думку: в обох цих творах Кониського, на відміну від його більших повістей і хронік, "тенденція насувається сама собою", насувається тому, що "саме списування економічного визискування мужиків інтелігентами — значиться, спритними людьми — промовляє за визискуваними".

Реалізм, відсутність нав'язливої авторської тенденції властивий і ряду оповідань

Кониського, присвячених різночинній інтелігенції. Кращим серед них є етюд "Антін Калина", що його І. Франко поставив на перше місце серед оповідань, друкованих Кониським у "Світі", про всі ж ці твори сказав, що вони "визначалися добрим літературним обробленням". На фоні урядової реакції 60-х років постає образ покараного адміністративним засланням інтелігента, його страчене життя. Єдиною провиною Антона Калини, який довгі роки перебував "в местах не столь отдаленных", підірвав здоров'я, втратив близьких, було його прізвище, що його царські тюремщики сплутали з прізвищем одного "государственного преступника". В окремих епізодах цього оповідання, передусім тих, що малюють адміністративне заслання Антона Калини, виразно відчутні елементи автобіографізму. Автобіографічний характер має нарис "Пригоди в дорозі". В ньому відтворено суспільну атмосферу напередодні польського повстання 1863 р., з дошкульним гумором показано охоронні заходи прислужників царизму.

Різні сумні історії з життя народних учителів, зневажених і принижених, переслідуваних жандармами, попами, старшинами, розкриває письменник в оповіданнях "Чотири вечери", "Непримиренна". Хвилюючим є оповідання "Сестра-жалібниця", в якому з щирою симпатією змальовано образ непримітної героїні — медичної сестри Ніни Григорівни Маківки. Приїхавши у злиденне єврейське село Кисилівку, вона до самозабуття, що межує з одержимістю, віддається рятуванню людей від холери, жертвує всім, навіть власним життям.

Трагічний образ талановитої людини, яка не розцвівши відцвітає, всіма забута бореться з злиднями, вмирає від сухот, створив Кониський в оповіданні "Доля одного письменника". Цей суворо реалістичний твір має підзаголовок "етюд з натури". Такою "натурою" для автора міг бути не один його знайомий — і П. Кузьменко, і В. Кулик, і І. Новицький, і А. Свидницький, і Т. Зіньківський. Цей останній, як потім згадував Кониський у листі до етнографа М. Дикарева, "трохи що не голодний лежав хворий на сухоти, і товариство (йдеється по певну частину "Київської старої громади".— М. С.) відмовило дати йому в позику сотню рублів". Між іншим, близький до цього мотив проходить і в розглядуваному оповіданні

Над тими умовами, в яких доводилося працювати діячам гнобленої царатом української культури, відкриває завісу оповідання "Тривоги автора і видавника". Вістря критики тут спрямоване проти Емського указу (1876), його "ограничительных правил в отношении употребления малорусского наречия". Одне з таких протиприродних, шовіністичних "правил" вимагало, щоб при друкуванні українських книг "не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания". А оскільки правопис однієї мови не міг бути цілком прикладений до іншої, то на цьому ґрунті для українських письменників створювалися додаткові труднощі, а ще більше непорозуміння з цензурою. За найменшу правописну дрібницю, от хоч би за слово "уїзде", яке згідно з "общепринятым правописанием" передавалося "уїиздъ", цензор погрожував накласти на вихід книги заборону, бо вважав, що треба писати не "уїиздъ", а "уиздъ". Подібних прикладів в оповіданні наведено немало. Звісно, не однією

цензурною "філологією", ілюстрацією правописних "отступлений", взятих з тогочасної сумної практики видання українських книг, вражає читача цей твір. Його головну ідею письменник доносить через розкриття образів людей — письменника Кривунди та видавця Спориша, через їхні душевні тривоги й хвилювання, викликані свавіллям цензорів, які не тільки могли заборонити українську книгу, а й виставити проти її автора чи видавця політичне звинувачення, в правописному "отступлении" побачити "сепаратизм".

У творчому доробку Кониського є ряд творів, які відображають комічне в житті 3-поміж них виділяється оповідання "Бугай", Показово, що постать селянського хлопця, котрий виступає в комічній ролі, викликає співчуття, а об'єктом сміху є дурноверхі земські адміністратори.

Про плідність пошуків Кониського в сфері сатири засвідчують такі його оповідання, як "Суддя Гарбуз", "Павло Бодько", "Сікутор". З сатиричним блиском у першому творі розкрито політичну і моральну дволикість мирового судді Гарбуза, в якого слово розходиться з ділом. Він вдає з себе заступника інтересів народу, завзято лає реакційні "Московские ведомости", хвалить Щед-ріна, цікавиться "робочим питанням" і водночас наживається на народному горі Іменем "закону" цей жрець Феміди створює такі безвихідні обставини для викликаних у судових справах селян, що вони змушені виконувати для нього всі польові роботи. У судді Гарбуза, як дотепно висловлюється один з героїв оповідання, "закон і косить, і жне, і молотить". Дармова праця селян стає для цього ліберальствующого балакуна основним джерелом збагачення.

До класичних можна віднести сатиричне оповідання Кониського "Сікутор". Подорожній, що потрапляє на ніч до сільської збірні і зустрічається з тутешнім сікутором, думає про себе: "Що воно таке "сікутор"?.. Чи се така посада, чи яке нове "почетное звание"? Вік прожив, а ніколи не чув, щоб по селах були такі посади. Знаю по великих містах є такі урядові посади, от, наприклад, і в університеті, і в "губернському правленії" і по інших — посади екзекуторів; але ж щоб по селах... Та ще й те: сікутор — чи се ж те саме, що екзекутор?"

Думку проїжджого прояснює сам сікутор — Павло Товбич. Підвипивши, він розповідає про своє минуле життя, коли був дитиною-безбатченком, потім солдатом ("вірою і правдою служив 15 років богові і государю"), ще потім — заппадливим панським сторожем, колієм у різника, а тепер служить сторожем при волосній управі, власне, виступає в ролі сікутора при волосному суді, за допомогою різок виконує його присуди.

Товбич сік різками осуджених по всіх сусідніх волостях — "став на цілий "участок" земського начальника катом". І своєю роллю ката Товбич не гидував, бо сліпо виконував волю начальства (воно ж бо "судить по закону"), бо був переконаний, що "без сего вже не можна... Он Пилат Припонтійський звелів — так і Христову кров пролили..."

Товбич — сліпа, бездушна тварюка, герой різки, кат.

"Отакий сюжет і так оброблений варт пера хоч би й Чехова", — відзначив свого часу

український письменник О. Авдікович . Ката Товбича можна розглядати як літературну предтечу ката Лазаря з оповідання Коцюбинського "Persona grata" (герой цього останнього твору, зрозуміла річ, розроблений психологічно глибше й пошекспірівськи різносторонніше).

До творчого активу Кониського слід віднести його велике сатиричне оповідання (а власне повість) "І ми — люде!". Написаний у добу політичної реакції 80-х років, цей твір з'явився на сторінках революційно-демократичного журналу "Світ" і дістав прихильну оцінку І. Франка. "І ми — люде!" — суспільна сатира, спрямована проти ліберальних обивателів, які в роки реакції відмовились від будь-якого протесту і фактично ставали на шлях прислужництва царизму. В центрі твору — "я", оповідач, ліберальний панок — і його співбесідник Опанас, їх духовна еволюція під впливом реакції. Рятуючи свої "душі", обидва вони намагаються ізолюватися від суспільства, жити тваринним життям — їсти, спати і навіть не розмовляти. Та відгородитися від дійсності неможливо. Цей стан героїв передається за допомогою оригінального прийому. Розповідь будується так, що звичайна розмова на побутові теми завдяки законам асоціації набуває соціального звучання. Так, обидва герої, згадуючи смачну картоплю, якою їх частувала баба Оришка, непомітно для себе починають розмову про безземелля селян. Але ненароком торкнувшись забороненої теми, ці обивателі так лякаються, що надовго втрачають дар мови, після кількох подібних приступів ляку виявляють готовність "служити", зближуються з "героями" реакції.

Засобами сатиричної типізації оповідання "І ми — люде!" близько стоїть до відомого роману Салтикова-Щедріна "Сучасна ідилія". Йдучи за великим російським сатириком, Кониський не змальовує своїх героїв всебічно, а зосереджує основну увагу на одній визначальній рисі, котра подається оголено, загострено, широко використовуючи принципи гіперболізації і навіть гротеску. Гіпербола виступає тут як прийом розкриття глибинної суті відображуваних суспільних явищ і характерів людей. Важливу роль у створенні сатиричного ефекту відіграє прихована авторська іронія, яка супроводжує всю розповідь основного персонажа. Пізніше до цього щедрінського сатиричного прийому звернеться Панас Мирний, глибоко викриваючи єство полохливого ліберального панка, що запобігає перед "героями" реакційного насилля Довіданья "Дурниця").

бажанням писати в "новій манері", а отже, з більшою увагою до психологічного аналізу, до передачі вражень, відчуттів, рефлексій відзначаються такі оповідання Кониського, як "З ранку до ночі", "Радощі і скорботи великого скрипника", "В тумані Дійсність і галюцинації" (інша назва: "Ранком в Алупці"). В цьому останньому творі, що власне є поезією в прозі, Кониський передає свій психічний стан під час перебування в Алупці, коли він писав розділ про Шевченкове заслання, коли в нього краса Чорного моря — тут "спрацювала" асоціація за контрастом! — викликала згадку про "друге море, з берегом, политим слізьми-журбою та тугою многотрадального поета", і коли в натруженого працею біографа не то вві сні, не то наяву з'явилося чудесне видіння.

Кониський з його нахилом "ловить момент", живо відгукуватися на злободенні

явища і події життя часто звертався до жанру нарисів. Духом радикалізму, соціальної критики перейняті його "Листи з Полтавщини". Спираючись на реальні факти аграрних рухів, що відбувалися в середині 80-х років на Чернігівщині, письменник в одному з кращих своїх нарисів "Анастасіада або лихоліття в Чернігівщині" показав, як по селах кипіла боротьба за землю між багатирями і селянською біднотою, як сам чернігівський губернатор Анастасєв — достойний виученик сумнозвісного графа М. Муравйова і один із катів польського народу — терзав "сонну Чернігівщину", "викорінював радикалізм", в кожному інтелігенті бачив "соціаліста" і однодумця Кибальчича, виступав у ролі "заступника багатирів та панів", наділяв їх кращою землею, а на селянську голоту напускав каральні загони, різками й багнетами утихомирював "соціальний бунт".

До яких крайніх меж економічного занепаду й деморалізації доходило село за умов капіталізму, показав Кониський у серії економічно-етнографічних нарисів "В Дахнівці". Для змалювання сумної картини цього села, що стало "кублом великих злиднів", осередком жебрацтва, письменник послуговувався і статистичними даними, і "фотографіями" ряду дахнівчан, і їх сповідями, і етнографічно-фольклорним матеріалом. Не можна не помітити, однак, що цим нарисам шкодить квапливість автора, який іноді істотно, роздираюче душу не раз ставить поряд з несуттєвим, випадковим.

О. Я. Кониський як письменник і культурно-громадський діяч постать складна і суперечлива. Будучи типовим лібералом-народником, він відстоював мирні способи розв'язання суспільних питань, у своїй політичній програмі першорядного значення надавав освітній, культуртрегерській діяльності, "малим ділам", на цьому шляху немало "вібрував", то наближаючись до радикалів, то йдучи на компроміси з "верхами". Та у "вібруючого" Кониського була й одна константна риса, що її влучно охарактеризував І. Франко: "Одно тільки не покидало його (Кониського.— М. С), не зміналося у нього — почуття обов'язку працювати для України і на користь її розвою" .

М. Є. Сиваченко